

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Α΄ Ο ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΟΣ ΑΙΩΝ

1. Γενικά τινα. Αι πηγαί.

Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς λειτουργίας κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἐλαχίστας μόνον ἔχομεν πληροφορίας ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἀνευρίσκομεν πάντως διατελούσας ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὡς ἐκ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ προήλθε καὶ ἡ πρώτη ἐν τῇ Ἱερουσαλήμ καὶ τῇ Παλαιστίνῃ ἐν γένει χριστιανικῇ Ἐκκλησία. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασποράς, οἱ χριστιανοὶ γενόμενοι, ὑπέστησαν ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἰουδαϊκῆς συναγωγῆς : τοῦτο δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ μεταγενεστέρων εἰδήσεων καὶ πληροφοριῶν.

Περιγραφῶν συναθροίσεων πρὸς λειτουργικοὺς σκοποὺς στερούμεθα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἢ ἔλλειψις αὕτη ἐπαρκῶν πηγῶν ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸ ὅτι διὰ λόγους προνοίας ἐνεπιστεύοντο τὰ πλεῖστα εἰς τὴν προφορικὴν παράδοσιν, ὡς ὁ Τερτυλλιανὸς (De corona κεφ. δ΄) σημειοῖ «*Traditio tibi praetendetur auctrix, consuetudo confirmatrix et fides observatrix*» καὶ ὁ Μ. Βασίλειος (Περὶ ἁγίου Πνεύματος κεφ. κζ΄, 66) ἀναφέρει : «*Τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καὶ κηρυγμάτων τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δὲ ἐκ τῆς τῶν Ἀποστόλων παραδόσεως . . .*»

Ἐν τούτοις ὑπαινιγμοὺς τινὰς ἀνευρίσκομεν ἤδη παρὰ Παύλῳ (Α΄ Κορ. κεφ. ιδ΄), οἵτινες ὁμῶς πληροφοροῦσιν κυρίως μόνον περὶ τῶν λειτουργικῶν ὀργάνων καὶ ὑπουργῶν (γλώσσαις λαλούντων καὶ προφητῶν) κατὰ τὰς ἱερὰς συνάξεις τῶν χριστιανῶν, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τῆς τυπικῆς διατάξεως τῶν κατὰ τὰς συνάξεις ταύτας τελουμένων λειτουργικῶν πράξεων. Ἐξαιρετικῆς σημασίας ἐν τούτοις εἶναι αἱ ὀλίγαι μὲν, ἀλλὰ θετικώτεραι περὶ τῆς εὐχαριστηρίου θυσίας πληροφορίαι, ἃν καὶ ὁ σύνδεσμος αὐτῆς πρὸς τὸ διδακτικὸν στοιχεῖον τῆς λειτουργίας παρῆται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην προβλεπτικός.

Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἡ ἀρχαιολογικὴ μορφή τοῦ μυστηριακοῦ μέρους τῆς λειτουργίας ἐκφράζεται ὡς «*κλάσις τοῦ ἄρτου*» (β΄ 42—46, κ΄ 11 πρβ. καὶ κζ΄ 35) καὶ αἱ ἀπόκρυφοὶ Πράξεις τῶν

Ἀποστόλων διαπνέονται ἐν μέρει ὑπὸ τῆς αὐτῆς παραδόσεως (Κλήμεντος Ὁμιλ. ιδ' 1, Πράξεις Ἰωάννου 106—110, 85. Πράξεις Θωμά 27, 29, 49—50, 133). Ἡ συγκέντρωσις λαμβάνει χώραν ἐν ἰδιωτικῷ τινι οἴκῳ («κλώντες κατ' οἶκον ἄρτον», Πράξ. β' 46). Ὁ διευθύνων ταύτην λειτουργὸς λαμβάνει ἀνὰ χειρας ἄρτον, εὐλογεῖ αὐτόν, εἶτα δὲ διανέμει μεταξὺ τῶν παρακαθημένων. Ἐκαστος τρώγει τὴν μερίδα αὐτοῦ, ἢ ὅποια μεταλαμβάνεται ὡς ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς καὶ ἐπακολουθεῖ κοινὸν δεῖπνον. Ἡ μορφή τοῦ δεῖπνου τούτου ὁμοίαζε πρὸς τὰ παρ' Ἰουδαίους τελούμενα.

Διαμαρτυρούμενοι θεολόγοι ἀποδέχονται ὅτι ὑπῆρχον δύο τύποι τοῦ «κυριακοῦ δεῖπνου» κατ' ἀρχάς, ἦτοι 1) ἐκεῖνος, κατ' ὃν ἔλειπεν ὁ οἶνος, γινομένης μόνον κλάσεως τοῦ ἄρτου ἐν ἀρχῇ τοῦ δεῖπνου καὶ ἐν οὐδεμιᾷ ἀναφορᾷ ἢ συσχετίσει πρὸς τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον. (Ἰεροσολυμιτικὸς τύπος κατὰ τὸν Sietgmann) καὶ 2) ἐκεῖνος, κατ' ὃν ἐγένετο κλάσις τοῦ ἄρτου ἐν ἀρχῇ καὶ προσφορὰ τοῦ ποτηρίου ἐν τέλει τοῦ δεῖπνου, ὡς συμβόλων τοῦ Σώματος καὶ Αἵματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν ἀναφορᾷ καὶ συσχετίσει πρὸς τὸν Μυστικὸν Δεῖπνον καὶ πρὸς τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου. Θετικόν τι ὅμως περὶ τῶν διακρίσεων τούτων, αἵτινες ἄλλως τε εἶναι βλάσφημοι καὶ ἀποκρουστέαι ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, δὲν ἐξάγεται μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐντεῦθεν παρέλκουσιν αἱ λεπτολόγοι συζητήσεις καὶ ἐξονυχίσεις τὶς ἐκ τῶν δύο εἶναι ἀρχικὸς τύπος, ἢ ἐὰν ἀμφοτέροι συνυπῆρχον ἀρχῆθεν καὶ τὶς δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ ἰδρυτὴς τοῦ μυστηρίου.

2. Ἡ λειτουργία τῆς Διδαχῆς 12 Ἀποστόλων.

Ἐν τῇ Διδαχῇ (συγγραφεῖσι κατὰ τέλη τοῦ α', ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος) κεφ. 9 καὶ 10, ἔχομεν τὰς ἀρχαιοτέρας εὐχάς, τὰς ἐν ταῖς συνάξεσι τῶν πιστῶν κατὰ τὴν θείαν εὐχαριστίαν ἀπαγγελομένας. Ἐκ τῶν ἐν τοῖς κεφαλαίοις τούτοις διαλαμβανομένων προκύπτει ὅτι πρόκειται περὶ τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου ἐν τῇ ἀρχῇ κοινοῦ τινος γεύματος ἢ ἀγάτης. Ὁ λειτουργὸς εὐχαριστεῖ «πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου» διὰ τῆς ἐξῆς ὠραίας εὐχῆς:

«Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἀγίας ἀμπέλου Δαυὶδ τοῦ παιδός σου, ἧς ἐγνωρίσας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου. σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας» (κεφ. θ' στιχ. 1—2).

Ἀκολούθως δὲ περὶ τοῦ κλάσματος, ὡς ἐξῆς:

«Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως, ἧς

ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδὸς σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ὡσπερ ἦν τοῦτο «τό» κλάσμα διεσκορησμένον ἐπάνω τῶν ὁσίων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἐν, οὕτω συναχθῆτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περὶ τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας. (στίχ. 3—4).

Οἱ κοινωνοὶ τῆς εὐχαριστίας πρέπει νὰ ὦσι βεβαπτισμένοι:

«Μηδεὶς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐχαριστίας ὑμῶν ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα Κυρίου· καὶ γὰρ περὶ τούτου εὔρηκεν ὁ Κύριος· μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσί» (στίχ. 5).

Τελεσθέντος οὕτω τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἐπακολουθεῖ τὸ κοινὸν δεῖπνον, ὅπερ ἐπισημαίνει γενικῆ τῆς ἐπιτραπέζιος εὐχαριστία (κεφ. 10 στίχ. 1—5), ἔχουσα οὕτω:

«Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε. Εὐχαριστοῦμέν σοι, πάτερ ἄγε, ὑπὲρ τοῦ ἁγίου ὀνόματός σου, οὗ κατεσκῆνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν καὶ ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδὸς σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Σὺ, δέσποτα παντοκράτωρ, ἔκτισας τὰ πάντα ἕνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καὶ ποτὸν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν ἵνα σοὶ εὐχαριστήσωσιν, ἡμῖν δὲ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καὶ ποτὸν καὶ ζωὴν αἰώνιον διὰ «Ἰησοῦ» τοῦ παιδὸς σου. πρὸ τονίσθηται κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου τοῦ ρύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντὸς πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν τῇ ἀγάπῃ σου καὶ συναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων τὴν ἁγιασθεῖσαν εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ κλπ.

Παρὰ τῶν κοινωνῶν ἀπαιτεῖται προεξομολόγησις καὶ συμφιλίωσις μετὰ τῶν ἀδελφῶν, ὡς ἐκ τοῦ κεφ. ιδ' ἐξάγεται. Τὸ κυριακὸν δεῖπνον θεωρεῖται ὡς καθαρὰ καὶ τῷ Θεῷ προσφερομένη θυσία.

Μετὰ τὴν ἐπιτραπέζιον εὐχὴν ἐν κεφ. 10 ἀκολουθοῦσι σύντομοί τινες προτάσεις, περὶ τῆς λειτουργικῆς τοποθετήσεως τῶν ὁποίων ὑπάρχουσι τινες ἀμφιβολία. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἀρμόζουσι μετὰ τὴν εὐχαριστίαν τοῦ κλάσματος ἐν κεφ. 9 καὶ δὴ εὐθὺς μετὰ τὸν στίχον 4, φαίνεται λίαν πιθανὸν ὅτι αἱ προτάσεις αὗται ἀποτελοῦσι διάλογον μετὰ τοῦ λειτουργοῦ καὶ τῶν προσερχομένων πρὸς κοινωνίαν πιστῶν. Ὁ διάλογος οὗτος (κεφ. 10, στ. 6) ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἐλθέτω χάρις (ὁ κύριος) καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος.

(Πιστοί). «Ὡσαννὸ τῷ θεῷ (ἢ νιῷ); Δαυίδ.

«Εἴ-τις ἅγιος ἐστιν, ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἔστι μετανοεῖτω μαρὰν

ἀθά (δηλαδή κύριε ἡμῶν, ἐλθέ, ἦ, ὁ κύριος ἡμῶν ἦλθε: κερ. Ἀποκαλ. κβ' 20).

(Πιστοί): «Ἀμήν».

Αἱ λέξεις αὐταὶ ἀποτελοῦσιν ἀσφαλῶς ἀρχαιότατον μέρος τῆς λειτουργίας. Ἀποπνεύουσιν ἐνθουσιαστικὴν ἀναμονὴν τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου καὶ τοῦτο εἶναι ἐν τεκμήριον περὶ τῆς ἀρχαιότητος αὐτῶν. Μετὰ τῆς ἐσχατολογικῆς ὁμῶς προσδοκίας συνδέεται καὶ μυστικὴ τις ἔννοια, διότι διὰ τοῦ ὡσαννὰ οὐ μόνον ἐκφράζεται ἡ ἐλπίς ἐπὶ τὸ μέλλον, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως ἀνατέμπεται χαιρετισμὸς πρὸς τὸν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν συνδαιτημόνων ἀοράτως συμπαρευρισκόμενον Κύριον. Οὕτω πρέπει νὰ νοήσωμεν καὶ τὴν ἀραμαϊκὴν φράσιν «μαράν ἀθά», ἥτοι ἐσχατολογικῶς καὶ μυστικῶς.

Ἐπανάληψιν τῆς εὐχαριστηρίου εὐχῆς τοῦ ἄρτου (θ' 3—4) ἐπαυερύσκομεν μετ' ἐλαφρῶν τιῶν παραλλαγῶν ἐν τῷ εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον ἀποδιδομένῳ λόγῳ «περὶ παρθενίας» κερ. 13 (Μίγηε ἑλλ. σειρὰ τόμ. 28 σελ. 266):

3. Τάξις ἐν τῇ λειτουργίᾳ κατὰ τὸν ἀποστολικὸν αἰῶνα καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ β' αἰῶνος.

Ἦδη κατὰ τὸν πρῶτον χριστιανικὸν αἰῶνα εἶχε μορφωθῆ τυπικὴ τις διάταξις τῆς λειτουργίας καὶ εὐχαὶ εἶχον συντεθῆ, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς πρώτης ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος Ρώμης πρὸς Κορινθίους (τὰ κεφάλαια 59 - 61 περιέχουσι τοιαύτας ἀρχαιοτάτας ἐκκλησιαστικὰς εὐχὰς). Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος παρέχων τοῖς Κορινθίοις ὁδηγίαν διὰ τὴν ὁρθομίαν τῆς λειτουργίας αὐτῶν γράφει: «Πάντα εὐοχημόνως καὶ κατὰ τάξιν γινέσθω» (Α' Κορ. ιδ' 40), «οὐ γάρ ἐστιν ἀκαταστασίας ὁ Θεός, ἀλλὰ εἰρήνης» (ἐνθ' ἄν. 33) καὶ διὰ τὴν ἄλλην τυπικὴν διάταξιν τῶν λειτουργικῶν συναθροίσεων προσθέτει: «Τὰ δὲ λοιπὰ ὡς ἂν ἔλθω διατάξομαι» (ἐνθ' ἄν. ια' 34).

Πλὴν δὲν πρέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι ἐπεκράτει πανταχοῦ καὶ πάντοτε αὐστηρῶς καθωρισμένη ἢ ἐκ τῶν προτέρων προδιαγεγραμμένη τυπικὴ λειτουργικὴ διάταξις, διότι αἱ πηγαί, αἷς ἔχομεν, ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς νὰ συμπεράνωμεν ὅτι μία ὠρισμένη τυπικὴ διάταξις, διὰ πάσας τὰς ἐπὶ μέρος Ἐκκλησίας ἰσχύουσα, δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὸν ἀποστολικὸν αἰῶνα καὶ τὴν ἐποχὴν τῶν διωγμῶν. Ἡ Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων μᾶς πληροφορεῖ ὅτι διὰ τοὺς «προφήτας» (δηλαδή τοὺς πνευματικὸν δι' ἀνωτέρου τινὸς διδασκτικοῦ ἢ ὁμιλητικοῦ χαρίσματος) οἱ

περιορισμοὶ δὲν ἴσχυον (κεφ. 10, στίχ. 7), βραδύτερον δὲ ὁ Ἰουστίνος ἀναφέρει ὅτι «καὶ ὁ προστάξ ἐυχᾶς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, *σαν δὲ ἡμῖς ἀπὸ*, ἀναπέμπει» (Ἄπολ. Α' κεφ. 67) καὶ ἡ ποικιλία δὲ τῶν ἀρχαιοτάτων εὐχῶν μαρτυρεῖ ὅτι οἱ κατὰ τόπους ἐπίσκοποι εἶχον μεγάλην ἐλευθερίαν εἰς τὰ τῆς λατρείας.

Ἐν τούτοις ἤδη ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς παρατηρεῖται ζωνηρά τις τάσις πρὸς ἐνιαίαν ὁὔθυμιον τῶν ἀφοροῦντων εἰς τὰ τῆς λειτουργίας καὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας γενικῶς. Τοῦτο ἐξάγεται οὐ μόνον ἐκ τῆς πρώτης πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τινῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων ὡς τοῦ Κλήμεντος Ρώμης καὶ τοῦ Ἰγνατίου. Ὁ πρῶτος ὁμιλεῖ περὶ κανόνος τῆς λειτουργίας (Α' πρὸς Κορινθίους κεφ. 41, στίχ. 1) καὶ συνιστᾷ τάξιν ὡς πρὸς τοὺς καιροὺς, τὸν τόπον καὶ τοὺς ὑπουργοὺς τῆς λειτουργίας (κεφ. 40 καὶ 41), ὁ δευτέρος τονίζει τὸ ἐνιαῖον τῆς πίστεως, τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς εὐχαριστίας καὶ τὴν σχέσιν τοῦ ἱερατείου πρὸς τὴν λατρείαν (πρὸς Σμυρν. Η' 1, Φιλαδελφ. Δ' 1, Ἐφεσ. Κ' 2, Μαγνησ. ΣΤ' 1 κλπ.).

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς λειτουργίας, αὕτη ἐτελεῖτο κατ' ἐξοχὴν κατὰ τὴν Κυριακὴν, ὡς ἐκ τῆς Διδαχῆς (κεφ. 14 στ. 1) ἐξάγεται: «Κατὰ κυριακὴν δὲ Κυρίου συναθροθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε». Τοῦτο μανθάνομεν καὶ ἐκ τῆς ἀναφορᾶς Πλινίου τοῦ νεωτέρου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανὸν (X, 96): «Alci ab indici nominati hanc fuisse summam . . . quod essent soliti stato die ante lucem convenire. . .». Ὡσαύτως ὁ Κλήμης Ρώμης τονίζει κατ' ἐπανάληψιν ὅτι αἱ προσφοραὶ καὶ λειτουργίαι δεόν νὰ ἐπιτελῶνται κατ' ἐῴρισμένους ἢ (προσ)τεταγμένους καιροὺς (ἐνθ' ἄν.) ἐννοῶν προδήλως τὴν Κυριακὴν. Ὡσαύτως παρατηρεῖται ἡ τάσις παρὰ Κλήμεντι πρὸς ὀρισμὸν εἰδικῶν τόπων λατρείας (ἐνθ' ἄν. κεφ. 40, 3, 41, 2).

Β' Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΣ Μ. Χ. ΑΙΩΝ

4. Ὁ Ἰουστίνος.

Ἡ πρώτη διεξοδικὴ περιγραφή χριστιανικῆς λειτουργίας ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος· ταύτην παρέχει εἰς ἡμᾶς ὁ Ἰουστίνος (Ἀπολογία Α' 65—67) περὶ τὸ 150. Οὗτος γράφει ἐν Ρώμῃ, ἔχων μᾶλλον ὑπ' ὄψιν τὰ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ τελούμενα. Ἀναφέρει ὅτι αἱ λειτουργικαὶ συναθροίσεις ἐτελοῦντο κατὰ τὴν Κυριακὴν: «τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ», (ἡ ὀνομασία αὕτη ἦτο ἐν χρήσει παρὰ τοῖς

περιορισμοὶ δὲν ἴσχυον (κεφ. 10, στίχ. 7), βραδύτερον δὲ ὁ Ἰουστίνος ἀναφέρει ὅτι «καὶ ὁ προσετώσις εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, **δοῦναι αὐτῷ**, ἀναπέμπει» (Ἄπολ. Α' κεφ. 67) καὶ ἡ ποιικιλία δὲ τῶν ἀρχαιοτάτων εὐχῶν μαρτυρεῖ ὅτι οἱ κατὰ τόπους ἐπίσκοποι εἶχον μεγάλην ἐλευθερίαν εἰς τὰ τῆς λατρείας.

Ἐν τούτοις ἤδη ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς παρατηρεῖται ζωνοῦν τις τάσις πρὸς ἐνιαίαν ὁῦθμιν τῶν ἀφορώντων εἰς τὰ τῆς λειτουργίας καὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας γενικῶς. Τοῦτο ἐξάγεται οὐ μόνον ἐκ τῆς πρώτης πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τινῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων ὡς τοῦ Κλήμεντος Ρώμης καὶ τοῦ Ἰγνατίου. Ὁ πρῶτος ὁμιλεῖ περὶ κανόνος τῆς λειτουργίας (Α' πρὸς Κορινθίους κεφ. 41, στίχ. 1) καὶ συνιστᾷ τάξιν ὡς πρὸς τοὺς καιροὺς, τὸν τόπον καὶ τοὺς ὑποηγούς τῆς λειτουργίας (κεφ. 40 καὶ 41), ὁ δεῦτερος τονίζει τὸ ἐνιαίον τῆς πίστεως, τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς εὐχαριστίας καὶ τὴν σχέσιν τοῦ ἱερατείου πρὸς τὴν λατείαν (πρὸς Σμυρν. Η' 1, Φιλαδελφ. Α' 1, Ἐφεσ. Κ' 2, Μαγνησ. ΣΤ' 1 κλπ.).

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς λειτουργίας, αὕτη ἐτελεῖτο κατ' ἐξοχὴν κατὰ τὴν Κυριακὴν, ὡς ἐκ τῆς Διδαχῆς (κεφ. 14 στ. 1) ἐξάγεται: «Κατὰ κυριακὴν δὲ Κυρίου συναρχθέντες κλίσσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε». Τοῦτο μανθάνομεν καὶ ἐκ τῆς ἀναφορᾶς Πλινίου τοῦ νεωτέρου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανὸν (X, 96): «Alci ab indici nominati hanc fuisse summam . . . quod essent soliti stato die ante lucem convenire. . .». Ὡσαύτως ὁ Κλήμης Ρώμης τονίζει κατ' ἐπανάληψιν ὅτι αἱ προσφοραὶ καὶ λειτουργίαι δεόν νὰ ἐπιτελῶνται κατ' ἄρισμένους ἢ (προσ)τεταγμένους καιροὺς (ἐνθ' ἄν.) ἐννοῶν προδήλως τὴν Κυριακὴν. Ὡσαύτως παρατηρεῖται ἡ τάσις παρὰ Κλήμεντι πρὸς ὀρισμὸν εἰδικῶν τόπων λατρείας (ἐνθ' ἄν. κεφ. 40. 3, 41, 2).

Β' Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΚΑΙ ΤΡΙΤΟΣ Μ. Χ. ΑΙΩΝ

4. Ὁ Ἰουστίνος.

Ἡ πρώτη διεξοδικὴ περιγραφὴ χριστιανικῆς λειτουργίας ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα τοῦ β' αἰῶνος· ταύτην παρέχει εἰς ἡμᾶς ὁ Ἰουστίνος (Ἀπολογία Α' 65—67) περὶ τὸ 150. Οὗτος γράφει ἐν Ῥώμῃ, ἔχων μᾶλλον ὑπ' ὄψιν τὰ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ τελούμενα. Ἀναφέρει ὅτι αἱ λειτουργικαὶ συναθροίσεις ἐτελοῦντο κατὰ τὴν Κυριακὴν: «τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ», (ἡ ὀνομασία αὕτη ἦτο ἐν χρῆσει παρὰ τοῖς

ἔθνικοις). Κατ' αὐτὰς ἀνεγινώσκοντο ἐν ἀρχῇ «τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν» δηλαδή τὰ Εὐαγγέλια ἢ κείμενα ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γενικῶς. (Διὰ τούτων ἔχομεν συγχρότως μίαν ἔμμεσον μαρτυρίαν περὶ τοῦ κανόνος τῆς Κ. Δ., πρὸ τῶν μέσων πάντως τοῦ β' αἰῶνος ἀποτελεσθέντος). Ἡκολούθει παραινετικὸν κήρυγμα τοῦ «προεστῶτος». Ταῦτα ἀποτελοῦσι τὰ γνωστὰ ἡμῖν (Λουκ. δ' 16—30 Πράξ. ιγ' 14—43) βασικὰ στοιχεῖα τῆς λειτουργίας τῆς συναγωγῆς, δηλαδή ἀγιογραφικὰς ἀναγνώσεις καὶ κήρυγμα· ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἐκτὸς τῆς Π. Δ. ἀνεγινώσκοντο καὶ κείμενα ἐκ τῶν Εὐαγγελίων. Μετὰ ταῦτα ἀνίσταντο κοινῇ πάντες οἱ πιστοὶ καὶ ἀνέπεμπον γενικὴν τινα εὐχὴν, ἣτις ἀπετέλει τὴν γέφυραν πρὸς τὸ δεῦτερον μέρος τῆς λειτουργίας. Μετὰ τὸ τέλος τῆς εὐχῆς οἱ χριστιανοὶ ἠσπάζοντο ἀλλήλους, μεθ' ὃ οἱ διάκονοι προσέφερον τῷ προεστῶτι «ἄρτον καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κραμάτων» (κεφ. 65), ἐπὶ τῶν ὁποίων οὗτος ἀπήγγελλε τὴν εὐχὴν τῆς ἀχαριστίας. Ἡ εὐχὴ αὕτη, δὲν φαίνεται γὰρ ἦτο ἀκόμη αὐστηρῶς καθωρισμένη, καθ' ὅσον ὁ Ἰουστίνος διὰ τῶν φράσεων αὐτοῦ «καὶ εὐχαριστίαν τοῦ ὑπὲρ τοῦ καταξιώσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺν (διεξοδικῶς;) ποιεῖται» καὶ «εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας *δοσὴ δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει*» ἀφήνει νὰ ὑπονοῆται ἐλευθερία τις εἰς τὸν προεστῶτα ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς εὐχαριστηρίου εὐχῆς. Ἐν τῷ τέλει τῆς εὐχῆς ταύτης οἱ πιστοὶ ἀπήκτων διὰ τοῦ «ἀμήν», μεθ' ὃ ἐπηκολούθει ἡ ὑπὸ τῶν διακόνων μετάδοσις ἐνὶ ἐκάστῳ ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος καὶ ἡ προσκόμισις τῶν ἁγιασθέντων τούτων στοιχείων εἰς τοὺς οὐ παρόντας.

Ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Ἰουστίνου καὶ ἄλλαι ἀρχαιόταται εἰδήσεις (προβ. ἀνωτέρω διδαχὴν, κεφ. 10 στ. 3) πείθουσι ἡμᾶς ὅτι ἀρχαία ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ γενικῇ ἦτο ἡ συνήθεια νὰ μεταλαμβάνωσιν οἱ χριστιανοὶ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν εἰδῶν (ἄρτου καὶ οἴνου μεμιγμένον μεθ' ὕδατος). Τὴν κρᾶσιν τοῦ οἴνου μεθ' ὕδατος μνημονεῖ καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς: «Ἀναλόγως... κίρνεται ὁ μὲν οἶνος τῷ ὕδατι, τῷ ἀνθρώπῳ τὸ Πνεῦμα...» (Παιδαγ. Β' 20, 1).

Ἦδη παρ' Ἰουστίνῳ ἀπαντῶμεν τὴν συνένωσιν τῶν δύο βασικῶν μερῶν τῆς λειτουργίας, ἦτοι τῆς λειτουργίας τῶν κατηχουμένων καὶ τῆς τῶν πιστῶν. Τὰ διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων μέρη ταῦτα ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς De cultu fanin II, 11).

5. Ἡ λειτουργία τοῦ Ἱεροπολύτου.

Περὶ τὸν ἡμισυ αἰῶνα βραδύτερον, ἤτοι κατὰ τὸ 200, ἀπαντῶμεν τὴν ἀρχαιότεραν λειτουργίαν τῆς Δυσσας, ἣτις περιέχεται ἐν τῇ οὕτω καλουμένῃ «Ἐκκλησιαστικῇ διατάξει» τοῦ Ἱεροπολύτου. Παραθέτομεν τὸ κείμενον ταύτης ἀπὸ τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν, κατὰ ἑλληνικὴν μετάφρασιν (H. Lietzmann, Messe uad Herrenmahl. 1926, σελ. 158—159 καὶ 174—175) :

- 1 Ἱεπίσκοπος : «Ὁ κύριος μεθ' ὑμῶν !
 Ὁ λαὸς : »Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματος σου !
 Ἱεπίσκοπος : »Ἄνω τὰς καρδίας !
 Ὁ λαὸς : »Ἔχομεν πρὸς τὸν κύριον.
- 5 Ἱεπίσκοπος : »Εὐχαριστήσωμεν τῷ κυρίῳ !
 Ὁ λαὸς : »Ἄξιον καὶ δίκαιον.
 Ἱεπίσκοπος : »Εὐχαριστοῦμέν σοι, ὁ Θεός, διὰ τοῦ ἀγαπητοῦ παιδός σου Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃν ὑστέροις καιροῖς ἀπέστειλας ἡμῖν Σωτῆρα καὶ Λυτρωτὴν καὶ ἄγγελον τῆς βουλῆς σου, τὸν ἀπὸ σοῦ
- 10 Λόγον, δι' οὗ τὰ πάντα πεποίηκας εὐδοκήσας (:) ἀπέστειλας ἀπ' οὐρανοῦ εἰς μήτραν παρθένου καὶ κνοφορηθεὶς ἐσαρκώθη καὶ Υἱός Σου ἀπεδείχθη ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Παρθένου γεννηθεὶς. Ὅς τὸ θέλημά Σου πληρῶν καὶ λαὸν ἅγιόν Σοι ἐτοιμάζων ἐξέτεινε τὰς χεῖρας πάσχων, ἵνα πάθους λύση τοὺς εἰς Σε πιστευκότας.
- 15 »Ὅς ἐπεὶ παρεδίδετο ἐκουσίῳ πάθει, ἵνα θάνατος λύση καὶ δεσμὰ διαβόλου ῥήξη καὶ ἄδην πατήση καὶ δικαίους φωτίση καὶ ὄρον πῆξη καὶ ἀνάστασιν φανερώση, λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας εἶπεν : «Λάβετε, φάγετε, τοῦτό ἐστιν τὸ σῶμά μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον». Ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον λέγων : «Τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου
- 20 τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον. Ὅσακις ἂν ποιήσητε τοῦτο, τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν ποιεῖτε». Μνησθέντες τοίνυν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως Αὐτοῦ προσφέρομέν Σοι τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον, εὐχαριστοῦντές Σοι, ἐφ' οἷς κατηξίωσας ἡμᾶς ἐστάναι ἐνώπιον Σοῦ καὶ ἱερατεῦν Σοι.
- 25 »Καὶ ἀξιοῦμέν Σε, ὅπως καταπέμψης τὸ ἅγιόν Σου Πνεῦμα ἐπὶ τὴν θυσίαν τῆς [ἁγίας] ἐκκλησίας, (ἦν) ἐνώσας δοίης πᾶσι τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἁγίοις εἰς πλήρωσιν Πνεύματος Ἁγίου πρὸς βεβαίωσιν πίστεως ἐν ἀληθείᾳ, ἵνα Σε αἰνέσωμεν καὶ δοξάσωμεν διὰ τοῦ παιδός Σου Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ Σοι δόξα καὶ τιμὴ ἐν
- 30 τῇ ἁγίᾳ Σου ἐκκλησίᾳ καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων».

6. *Ἀνάπτυξις τῆς λειτουργίας.*

Ἐν τῇ λειτουργίᾳ ταύτῃ ἔχομεν ἤδη πάντα τὰ οὐσιαστικὰ μέρη τῆς λειτουργίας τῶν πιστῶν πασῶν τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν λειτουργικῶν διαμορφώσεων καὶ τυπικῶν, ἧτοι 1) τὸν εἰσαγωγικὸν διάλογον (στ. 1—6), 2) τὴν «εὐχαριστήριον εὐχὴν» (στ. 7—14), 3) τὴν ἀνάμνησιν τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τῶν παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος (στ. 15—24) καὶ 4) τὴν ἐπίκλησιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (στ. 25—30). Ἐννοεῖται ὅτι ἡ μετέπειτα λειτουργικὴ ἐξέλιξις ἐπεξέτεινε πανταχοῦ διὰ προσθηκῶν τὰ συστατικὰ ταῦτα μέρη, δημιουργήσασα οὕτω διαφοροὺς παραλλαγάς, ἃν καὶ—ἐν τῇ Ἀνατολῇ τοῦλάχιστον—ὁ βασικὸς τύπος παραμένει πάντοτε ὁ αὐτός. Ἐνωρὶς ἤδη προσετέθη μετὰ τὴν ἐπίκλησιν δέησις τις γενικὴ ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς βοήθειας δεομένων, ἦν ἐπεσφράγιζε τὸ Πάτερ ἡμῶν. Ἡ κοινωνία τῶν ἀρχάντων μυστηρίων προεισάγεται δι' ἀρχαίας προσφωνήσεως. «Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις» καὶ συνοδεύεται διὰ ψαλμωδίας «Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστός ὁ Κύριος» (Ψαλμ. λδ' 9).

Ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ διετηρήθη ἐπὶ μακρὸν ὁ τύπος οὗτος (Γαλλία, Ἰσπανία, Ἰρλανδία). Μόνον ἐν Ῥώμῃ, τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, συνέβη σοβαρά τις τροποποιήσις ἐν ἐποχῇ χρονικῶς δυσκαθορίστῃ (στ' αἰὼν ;), καθ' ἣν ἐγένοντο μεταθέσεις καὶ προσθήκαι μετ' ἐπαναλήψεων ἐν τῇ λειτουργίᾳ, καταστρέφουσαι τὴν ὀργανικὴν ἐνότητα αὐτῆς, τὸ σπουδαιότερον δέ, κατηργήθη ἡ εὐχὴ τῆς ἐπικλήσεως, ἴσως διότι ἀπεδόθη καθαγιαστικὴ δύναμις εἰς τοὺς λόγους τοῦ Σωτῆρος : «Λάβετε, φάγετε, τοῦτο ἔστι τὸ σῶμα μου, πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες κλπ».

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥ Δ' ΑΙΩΝΟΣ

7. *Ἡ λειτουργία τῶν κατηχομένων*

Τὸ πρῶτον μέρος τῆς λειτουργίας, ἡ λειτουργία τῶν κατηχομένων, ἡ ὁποία ἔχει ὡς βάσιν τὰς ἀναγνώσεις ἐκ τῶν Γραφῶν καὶ τὸ κήρυγμα περιγράφεται: ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀκριβέστερον μόλις κατὰ τὸν δ' αἰῶνα. Ὡς πηγὴ χρησιμεύουσιν κυρίως αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ (ἰδίᾳ τὸ Β' βιβλίον). Κατὰ ταύτας «ἀνὰ δύο γενομένων ἀναγνωσμάτων ἕτερός τις τοὺς τοῦ Δαβὶδ, ψαλλέτω ὕμνους». Τοῦτο ὑποδηλοῖ ὅτι προηγουντο δύο ἀναγνώσεις ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἠκολούθουν ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ, μετ' ὃ ἀνεγινώσκτο περικοπὴ τις ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τῶν Ἀπο-

~~στόλων καὶ εὐαγγελικῆς τῆς περιορισθῆ. Τὰς περιοριστὰς ταύτας πλὴν τῶν εὐαγγελικῶν ἀνεγίνωσκεν ὁ ἀναγνώστης ἐξ ὑψηλοῦ τινος ἐπιπέδου.~~
 (Ἀποστ. Διαταγαὶ Β'), ἢ, κατὰ τὸν Τερτυλλιανόν, «*in loco altiori*». Παρατηροῦμεν τοιοῦτοτρόπως σημαντικὴν ἀνάπτυξιν τῆς λειτουργίας τῶν κατηχουμένων. Τὸ κήρυγμα καθίσταται ὡσαύτως διπλοῦστερον, ὁμιλοῦσιν εἰς ἢ καὶ πλείονες πρεσβύτερος, ἐν τέλει δὲ ὁ ἐπίσκοπος. Κατὰ τὸν Μεσαιῶνα αἱ ἀναγνώσεις περιορίσθησαν πάλιν εἰς δύο 'Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον' ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας διετηρήθη μέχρι σήμερον τὸ ἀρχαῖον ἔθος τῆς παρενθέσεως ψαλμοῦ τινος (*graduale*), μεταξὺ τῶν ἀναγνώσεων τούτων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας τὴν διάταξιν ὑποβάλλονται στίχοι τινὲς πρὸ τοῦ 'Ἀποστόλου (προκείμενον), μετ' αὐτὸν δὲ ψάλλεται τρις τὸ «ἄλληλουϊα».

Ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν μανθάνομεν ὡσαύτως ὅτι ἠκολούθει, μετὰ τὰς ἀναγνώσεις καὶ τὴν τῶν κατηχουμένων καὶ μετανοούντων ἔξοδον, προσευχή τις ἦν ἀπήγγελον οἱ πιστοὶ ἐστραμμένοι πρὸς ἀνατολάς.

8. Ἡ μικρὰ καὶ μεγάλη εἴσοδος

Ἐν τῇ Ἀνατολῇ διεμορφώθησαν μετὰ τὸν δ' αἰῶνα αἱ δύο αὗται εἴσοδοι, ἡ μικρὰ καὶ ἡ μεγάλη. Κατὰ τὴν μικρὰν εἴσοδον, ἦτις ἀποτελεῖ ἀνάμνησιν τῆς ἀρχαίας ἐκφορᾶς τῆς ἁγίας Γραφῆς ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου ἐπὶ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ ἄμβωνος, περιφέρεται ἡδη πρὸ τῶν ἀναγνώσεων τὸ Εὐαγγέλιον ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ ἀποτίθεται ἐπισήμως ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης, ἐνῶ συγχρόνως ὁ χορὸς ψάλλει τὸν τελευταῖον τοῦ τρίτου ἀντιφώνου στίχον, μετ' ὃ ἐπακολουθεῖ ὁ Τρισάγιος ὕμνος. Κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδον ἐκφέρονται ἀντὶ τοῦ Εὐαγγελίου τὰ Τίμιμα Δῶρα καὶ ἀποτίθενται ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης, ψαλλομένου ὑπὸ τοῦ χοροῦ τοῦ χερουβικῦ ὕμνου. Ἡ μεγάλη εἴσοδος ἀντεκατέστησεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὴν ὑπὸ τῶν πιστῶν προσφορὰν τῶν Δώρων (ἄρτου καὶ οἴνου), ἣν ἀναφέρει ὁ Ἰουστίνος.

9. Ἡ ῥωμαϊκὴ λειτουργία.

Καὶ ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ κατὰ τὸν Μεσαιῶνα διεμορφώθη καὶ ἀνεπτύχθη ἀρτιώτερον ἡ λειτουργία τῶν κατηχουμένων' παρομοίαν ἀνάπτυξιν παρατηροῦμεν καὶ ἐν ταῖς λειτουργίαις τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀφρικῆς, Γαλλίας, Ἰσπανίας καὶ τῶν Μεδιολάνων. Εἰσερχομένου τοῦ ιερέως εἰς τὸ ἅγιον Βῆμα, ὁ χορὸς ψάλλει (ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος;) ψαλ-

μόν τινα (introitus = εἶδος τι εἰσόδου). Ἐπακολουθεῖ, ὡς λείψανον τῆς ἀρχαίας δεήσεως ἢ συναπτῆς, τὸ «Κύοιε ἐλέησον» καὶ τὸ «Gloria in excelsis Deo», ὅπερ ἀρχικῶς μὲν (κατὰ τὸ Λουκ. β' 14) ἐψάλλετο μόνον κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν Χριστουγέννων, ἀπὸ δὲ τοῦ 7' αἰῶνος καθιερώθη καὶ εἰς ἄλλας λειτουργίας. Ἡ λειτουργία τῶν πιστῶν ἄρχεται διὰ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως (credo), ὅπερ ἀρχικῶς μόνον τῇ λειτουργίᾳ τοῦ βαπτίσματος ἀνήκον εἰσήχθη ἀπὸ τοῦ τέλους περὶ που τοῦ 8' αἰῶνος καὶ εἰς τὴν συνήθει λειτουργίαν τῆς Κυριακῆς. Κατὰ τι ἀνάλογος πρὸς τὴν μεγάλην εἴσοδον τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας εἶναι ἡ ἐπίσημος ἐκφορὰ τῶν δώρων ἐν τῇ γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ καὶ τὸ Offertorium, ἥτοι ἡ ψαλμωδία ἀντιφώνου τινὸς καὶ ἡ ἀπαγγελία εὐχῶν τινων ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ. Τὰ ἄλλα μέρη τῆς ῥωμαϊκῆς λειτουργίας (oratio secreta, salutatio, praefatio, sanctus, canon missae, Agnus Dei, communio, postcommunio) ἀναλογοῦσι πολὺ πρὸς τὰ τῆς λειτουργίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Μόναχον.

† ΔΗΜ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΗΣ